

Özgür YILMAZ

Yrd. Doç. Dr. | Assist. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane-Türkiye
Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of History, Gümüşhane-Turkey
ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

MARIUS OUTREY’NİN 1835 YILINDA TRABZON’DAN ERZURUM’A SEYAHATI VE ERZURUM ŞEHİRİ HAKKINDA RAPORU*

Özet

1830’lu yıllar, İran’a yönelik uluslararası ticaretin yeni bir yol üzerinden gelişmeye başladığı bir dönem olmuştur. İngilizlerin teşebbüsleri ile ortaya çıkan bu gelişme, öncelikli olarak Trabzon ve Erzurum gibi transit ticaret noktalarının ticari açıdan daha da önem kazanmalarına neden olmuştur. İngilizlerin başını çektiği ticari faaliyetler bölgede uzun zamandan beri nüfuz kazanmaya çalışan Fransızların da takibinde olmuş ve Fransız konsolosları gelişen ticaretten istifade etmek için gerek Trabzon’dan yazdıkları raporlar gerekse de diğer bilgi kaynaklarından istifade ile Fransız tüccar ve girişimcilere yol göstermeye çalışmışlardır. Marius Outrey’nin bu çalışmaya konu olan raporu da bu açıdan Erzurum’un önemine ve bölgede gelişen ticarete dikkat çekme amacı ile hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Transit ticaret, Marius Outrey, Fransız konsolosluğu.

A REPORT OF MARIUS OUTREY ON THE TRAVEL FROM TRABZON TO ERZURUM AND ON THE CITY OF ERZURUM IN 1835

Abstract

1830s was a period that international trade to Iran changed its route and began to develop by Trabzon-Tebriz route. This new development, which was the result of British enterprises, enabled to raise Trabzon and Erzurum as transit trade cities. The French, who was trying to gain political and commercial influence in the region for a long time, followed the British desire for the Persian transit trade. Therefore, the French consul resided in Trabzon since 1803 monitored these commercial developments and prepared useful reports to benefit this increasing trade for French and to guide the French merchant who wants to invest in the region. The report of Marius Outrey, which is the topic of this study prepared to draw attention to the importance of Erzurum and the growing trade in the region.

Keywords: Erzurum, Transit trade, Marius Outrey, French consulate,

* AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, Tome III, Outrey’den Roussin’e, Trabzon, 20 Aralık 1835. “*Notice sur la ville d’Erzeroum et son environ ainsi que sur le commerce de la Perse; précédée et suivie d’un itinéraire de Trébizonde à cette capitale de l’Arménie Turque et retour*” adını taşıyan raporun çevirisine dayanan bu çalışmanın “Özet”ler, “Anahtar Kelimeler”, “Giriş”, “Sonuç” ve “Kaynakça” bölümleri Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ tarafından hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Her ne kadar Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile olsa da başta Trabzon olmak üzere Güney Karadeniz limanlarının bu ticaretten istifade etmeye başlaması, 1829 Edirne Antlaşması sonrasında denk gelmektedir. Öyle ki Osmanlı idaresi Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında sıkı denetimi elinde tutması sayesinde Edirne Antlaşması’na kadar Karadeniz’de belirli hak ve öncelikleri kullanmaya devam etti. Ancak Osmanlıların mağlubiyeti ile biten 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nı sona erdiren Edirne Antlaşması, savaşın galibi Rusya’ya yeni ekonomik ve politik avantajlar verdi. Antlaşmanın VII. maddesine göre; Karadeniz ve Akdeniz boğazları, Rus ticaret gemilerine açık olduğu gibi, Osmanlılarla savaş halinde bulunmayan devletlerin Rus limanlarına gelip gidecek ticaret gemilerine de açık olacaktı (Turan, 1952: 139). Rusya’ya verilen bu hak daha sonra diğer Avrupalı devletlere de verildi. Bu sayede boğazlardan geçişin serbestleşmesiyle birlikte Rusya’nın ve diğer Avrupalı devletlerin Karadeniz’deki ticari faaliyetlerinde gözle görülür bir artış oldu (Turgay, 1983: 301). Bu artıştan doğal olarak en çok istifade edecek limanlar arasında her zaman geniş bir hinterlanda sahip olan Trabzon da yer almaktaydı. Doğu Anadolu’nun ve İran’ın doğal bir limanı olan Trabzon bu gelişmenin etkisiyle yeni bir döneme girdi. Edirne Antlaşması’nın etkileri Trabzon ticaretinde hissedilmekte gecikmedi. 1828 yılında ihracat 217.500, ithalat ise 1.105.000 ruble idi. Çok geçmeden bu rakamlar 1830 yılında ihracatta 752.000, ithalatta ise 5.270.000 rubleye yükselmiştir (Turgay, 1994: 51). Özellikle 1830 yılında daha önceki senelerde görmediğimiz sayıda 26 Avrupa gemisi Trabzon’a gelmiş ve İran’a ihraç edilmek üzere mamul malları limana getirmişlerdi (Yılmaz, 2014: 178).

Trabzon limanı üzerinden Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun önem kazanmasında İngilizlerin İran transit ticaretine yönelik olarak daha kısa bir güzergâh arayışı başlıca etkenlerden biriydi. 1812 yılında Sir Gore Ouseley, East India Company’nin İran ipeğini Buşir yerine Trabzon’dan gemiye yüklenmesinin kara nakliye ücretini % 2,5’ten % 1’e indireceği ve Trabzon-İngiltere deniz nakliye ücretinin Buşir-İngiltere istikametinden daha ucuz olacağını belirtmişti. Ancak bu planlar 1830’lara kadar bir karşılık bulmadı (Issawi, 1970: 19). İngilizlerin bu yeni güzergâhta ticaret yapma isteklerinin yanında bu güzergâhın öne çıkmasını teşvik eden bir diğer etkeni de göz ardı etmemek gerekir. Bu da Rusya’nın kontrolünde olan ve Gürcistan üzerinden İran’a bağlanan diğer ticaret yolundaki gerilemedir. Bilindiği gibi 1832 yılından önce Avrupa ve İran arasında Karadeniz yoluyla yapılan ticaret, büyük ölçüde Suhumkale’ye odaklanmıştı. Bunda Rus Çarı’nın emirnamesiyle 1821’den itibaren Kafkasların

güneyindeki Rus eyaletlerine uygulanan bazı vergi muafiyetleri ve yabancı mallar üzerindeki gümrük vergilerinin düşürülmesi etkili olmuştu (Turgay, 1994: 52). Bunun yanı sıra Suhumkale-Tiflis yolunun Trabzon-Tebriz yoluna nazaran iki önemli avantajı bulunuyordu: Bunlar, daha iyi taşıma koşulları ve Rusya’nın istikrarlı mali politikalarıydı (Issawi, 1970: 22). Fakat 1832 yılında Rus Çarı, Kafkasya ötesindeki yerli tekstil üreticilerini teşvik etmek ve İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye ithalini sınırlamak amacıyla bazı tedbirler aldı. İmparatorluğun diğer yerlerinde de geçerli olan gümrük tarifelerini burada da uygulamaya koydu. Tiflis, gümrük idaresinin merkezi haline getirildi. Buna bir de Rusya’nın Çerkes ve Gürcü sahillerindeki hâkimiyeti eklenince Redutkale-Tiflis-Hazar Denizi-İran ticaret yolu gerilemeye başladı (Turgay, 1982: 290). Bu yolun Avrupa ticareti açısından eski cazibesini yitirmesi ticaretin Trabzon-Tebriz yoluna kaymasına neden oldu (Fontanier, 1834: 224). Bu yeni yolda ticarete konu olan malların %70-80’lik bölümü pamuklular, yünlü kumaşlar ve şeker olmak üzere İngiliz kökenli ürünlerdi. Ticaret hacmindeki artış, bir önceki yıla oranla Trabzon’a gelen yabancı gemilerin sayısından da anlaşılabilir. 1831 yılında Trabzon limanına gelen yabancı gemilerin sayısı 26’dan 42’ye yükselmiştir (Yılmaz, 2014: 179).

Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun önem kazanması, Anadolu’daki eski bir ticaret güzergâhının da değişmesine neden oldu. Metin içinde Marius Outrey’nin de işaret ettiği gibi, Erzurum üzerinden uzun bir kara yolculuğu ile İzmir’e ulaşan yolun önemi azaldı. Önceleri İzmir limanına ulaşmak için uzun bir kara yolculuğu yapmak zorunda olan tüccarlar, Trabzon’u tercih etmeye ve mallarını deniz yolu ile İstanbul ve diğer Avrupa limanlarına göndermeye başladılar. İran’ın ithalatı açısından da Trabzon yolu en kestirme güzergâh olduğu için İngilizler tarafından canlandırılan bu yol üzerinden önemli bir ticari hareketlilik ortaya çıktı (Fontanier, 1834: 223). Marius Outrey’nin de belirttiği gibi, bölgede gelişen ticaretten en çok İngiltere istifade ediyordu. Bu bakımdan bu yükselişin ortaya çıkışı İngiliz girişimcilerin bir başarısı olarak görülebilir. Bilhassa 1820’li yıllarda Tebrizli Ermeni bir tüccar olan Sittik Han ve ilerde Trabzon’da İngiliz konsolosu olacak olan James Brant’ın faaliyetleri Trabzon limanında İngiliz ticaretinin gelişmesine katkı yapmıştır. İstanbul, Trabzon, Erzurum ve Tebriz’de şubeleri olan Sittik Han, sık sık Londra ve Manchester’a seyahatler yapmakta ve Erzurum ve İran’ın kuzeyinde satılmak üzere İngiliz pamuklu mamulleri ithal etmekteydi. İzmir ve İstanbul’daki İngiliz tüccarlarla Londra’daki firmalar üzerinden bağlantıları bulunan Brant, 1830 yılında birkaç gemi kiralamış ve bu gemiler İngiliz malları ile Trabzon’a gelmişti (Issawi, 1970:19). Bir yıl sonra İran’daki veliaht Prens Abbas Mirza adına ticaret yapan diğer bir Ermeni tüccar olan Sadi Han, İngiliz malı yüklü gemilerle

Trabzon’a geldi. Sadi Han, bağlantıları olduğu bir İngiliz ticarethanesi lehine bir tekel elde etmişti. Bu çalışmalar neticesinde James Brant tarafından Trabzon’da bir İngiliz ticarethanesi tesis edildi (Issawi, 1980: 127). Brant, İngiliz arşiv belgelerine göre, uzun seneler konsolos olarak görev yaptığı Trabzon’da İngiliz ticaretinin gelişmesi için çok fazla çaba sarf etmiş ve burada kurmuş olduğu şirket vasıtası ile gelecekte daha kârlı olacak ticaretin gelişmesi için kendi servetini de harcamaktan geri durmamıştı (Turgay, 1983: 301). Bu çalışmalarını daha da derinleştirmek için 1836’da Trabzon’daki konsolosluğun merkezini Erzurum’a taşıyarak İran transit ticaretine yönelik faaliyetlerini uzun süre devam ettirmiştir.

İşte Marius Outrey’nin Erzurum’a giderek bölgede gelişen ticareti incelemeye çalıştığı dönem aslında Fransızların gözü önünde İngilizlerin İran’da adeta ticari bir tekel oluşturmaya başladıkları bir döneme denk gelmektedir. Outrey’nin bu seyahatini ve seyahat raporunu daha iyi anlamamız açısından Fransa’nın bölgedeki geçmişine de gitmek gerekir. Aslında Fransızların bu bölgede İngilizlerden çok daha geriye giden bir geçmişleri vardı. 1803 yılında Trabzon’da kurmuş oldukları konsolosluk ile Fransız hariciyesi bölgede siyasi ve ticari bir etki alanı oluşturmaya çalışmış ve bu amaçla Pierre Dupré’yi Trabzon’a tayin etmişti (Bilici, 2003: 655-676). Ancak Dupré’nin Trabzon’da geçirmiş olduğu uzun senelere karşın Fransızlar bölgede istedikleri planları bir türlü gerçekleştirmeye muvaffak olamadılar (Yılmaz, 2103: 39-76). Yine de Trabzon’daki konsolosluk kapatılmamıştır. Fransızları tekrar bu bölgeye yönlendiren yeni bir gelişme de yukarıda özetlediğimiz 1829 Edirne Antlaşması’nın neden olduğu yeni ortam oldu. Victor Fontanier’nin olağanüstü talimatlar ile Trabzon’a konsolos vekili olarak atanması ve çok geniş bir misyon çerçevesinde faaliyetler yapmak üzere görevlendirilmesi Fransa’nın hem Rusların gündemine siyasi olarak hâkim oldukları bölgedeki gelişmelerin hem de ticari olarak İngilizlerin İran’daki ticari faaliyetlerinin izlenmesine yönelikti (Yılmaz, 2014: 163-168). Fontanier’ye verilen talimatlar içinde elbette hem siyasi hem de ticari olarak Doğu Anadolu’nun en önemli merkezi olan Erzurum’a yönelik olanlar da vardı. Fransız Dışişleri Bakanı Polignac, Fontanier’nin Erzurum’a gitmesini ve bir şekilde konsolosluğun merkezini buraya taşıyarak bölgedeki en önemli merkezde Fransa’nın da var olduğunu göstermesini istemişti. Ancak Fontanier, Trabzon’a geldikten sonra Fransızların elindeki sınırlı imkânlar ile talimatnamede belirtilen pek çok isteği yerine getiremeyeceğini, dahası konsolosluğun merkezini Erzurum’a taşımasının da bu ortamda yersiz olduğunu Fransız hariciyesine bildirmişti. İşte Fransa’nın Erzurum’a yönelik Fontanier’nin misyonu çerçevesindeki planları Fontanier’nin Temmuz 1832’de görevinden ayrılması ile sona ermiştir. Ancak

halefi Georges Outrey, Trabzon-Erzurum üzerinden bölgedeki İngiliz ticaretinin geliştiğini ve İngilizlerin de Anadolu’nun değişik şehirlerine konsoloslar atayarak ticari faaliyetlerini geliştirdiklerini gözlemlerken yine Erzurum’da bir Fransız konsolosluğunun kurulmasına yönelik talepleri dile getirmeye devam etti.

Elbette Outrey’nin Erzurum’da bir Fransız konsolosluğunun açılmasına yönelik talepleri yersiz değildi. Öyle ki 1835 Eylül’ünde Trabzon’daki İngiliz ve Rus konsolosların Babıali’den aldıkları yetki ile konsolosluk bölgelerini Erzurum’a kadar genişletmeleri Outrey’nin gözünden kaçmamıştı. Bundan dolayı elçilik ile yaptığı yazışmalarda Erzurum’da Fransa’nın da konsolosluğu olması konusunu tekrar ediyordu. Hatta Erzurum’da Fransa adına görevlendirilecek bir isim olarak Piccore adlı bir tüccarın adını da elçiliğe bildirdi (AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Trébizonde, III). Ancak bu taleplerin sonucunu alamayan Outrey bu kez oğlu Marius Outrey’yi Fransız makamlarına tavsiye etmeye çalıştı. Öyle anlaşılıyor ki Outrey bu talebinin Fransız makamlarından destek bulması için oğlunu Eylül 1835’te iki ay sürecek olan bir Erzurum seyahatine gönderdi. Bu çalışmaya konu olan rapor da Marius Outrey’nin bu iki aylık seyahati sonunda ortaya çıktı. Marius Outrey, raporuna eklemese de babasının raporlarından, onun Erzurum’da Vali Esad Paşa tarafından kabul edildiği ve valinin kavaslarından birini Outrey’e tahsis ederek oldukça yakın davrandığı anlaşılmaktadır. İşte bundan dolayı Marius’un Erzurum’dan dönmesinden sonra konsolos George Outrey, oğlunun Erzurum’da kurduğu iyi ilişkilerden Fransız makamlarına bahsederek oğlunun Erzurum’a atanabilecek en uygun adaylardan biri olduğunu belirtiyordu (AMAE, CADN, APD, Constantinople, [Ambassade], Série D, Trébizonde, III). Ancak Trabzon Fransız konsolosluğu, bu konuda bir türlü Fransız makamlarından beklediği yetkilendirme yazısını alamadı. Her ne kadar 1836’da Erzurum, Georges Outrey’nin konsolosluk bölgesine dâhil edilse de orada Fransa’nın bir konsolosluk açması için 1843 yılını beklemek gerekecekti (Yılmaz, 2015: 160-163).

Çalışmamıza konu olan raporun yazarı Marius Outrey (tam adı Louis Antoine Christophe Marius Outrey) hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Ancak Doğu’ya yerleşmiş olan meşhur Levanten bir ailenin üyesidir. Marius Outrey, Bağdat, Rodos ve Trabzon’da konsolosluk yapan ve aslında eczacılık mesleğinden olan Georges Outrey’nin (1775-1848) oğlu olarak 1814’te Paris’te doğmuş ve 1893’te yine Paris’te ölmüştür. Fransız Dışişleri personel dosyalarına bakıldığında Marius Outrey’nin diplomatik bir kariyere ulaşamadığı görülmektedir. Ancak kardeşi Ange-Georges Maxime Outrey (1822-1888) Japonya ve Amerika’da Fransız maslahatgüzarlığı yapacak kadar diplomatik kariyeri yüksek bir görevli olmuştur. Marius Outrey’nin Cezayir’e

giderek Buleyde’de görev yaptığı görülmektedir. Daha sonra Kırım Savaşı sırasında yine doğuya gelmiş ve yaptığı hizmetler karşılığında *Chevalier de la Légion d’honneur* ödülüne layık görülmüştür. Cezayir’deki çalışmaları sırasında bu ülke hakkında bir eser de hazırlamıştır¹

Aslında Marius Outrey’nin Erzurum hakkında yazdığı rapor, onun bölge hakkındaki ilk çalışması değildi. Fransa’nın Trabzon konsoloslğunun yazışmalarından takip edebildiğimiz kadarıyla Marius, babası ile Trabzon’a gelir gelmez (Babası 1832’de Trabzon’a gelerek görevine başlamıştı.) şehir hakkında oldukça güzel bir rapor hazırlamıştı. Hatta çeviri metinde de işaret ettiği gibi, bu rapora liman ve şehre dair bir harita da ilave etmiş ve şehirdeki önemli yerleri bu haritada işaret etmişti. Bu bakımdan 1833 tarihli bu rapor Trabzon için oldukça kıymetlidir (AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III). Burada çevirisini yapmış olduğumuz çalışma ise yukarıda bahsetmiş olduğumuz bir ortamda hazırlanması itibarıyla elbette önemlidir ve Fransa’nın beklentilerini ortaya koymaktadır. Marius Outrey çok az seyyahın takip ettiği bir güzergâhı takip ederek Trabzon-Gümüşhane arasını geçmiştir. Yol boyunca yapmış olduğu gözlemler çok önemli olmasa da raporu Fransız makamları açısından kıymetli yapacak olan bilgiler elbette Erzurum üzerinden yükselen ticaretin niteliğine dair detaylardır. Outrey’nin verdiği bilgilerin bölgeye çekmeye çalıştığı Fransız tüccarlara yönelik bir rehber çalışma olduğunu anlamak zor değildir. Ancak daha sonraları da pek çok konsolosluk yazışmasına konu olan bu davetler uzun bir süre karşılık bulamamış ve Fransa bölgedeki ticarettten sınırlı bir oranda istifade etmiştir.

Marius Outrey’nin Trabzon-Erzurum Güzergâhından Seyahati, Erzurum Şehri, Çevresi ve İran İle Olan Ticareti Üzerine Raporu

Erzurum’a kadar yapmış olduğum seyahatin daha faydalı olması için bu raporu yazma gereği duydum. Öncelikle Doğu Anadolu’nun² başkenti olan Erzurum’a olan yolculuğumda kullandığım yoldan bahsedeceğim ve bu yolculuk sırasında olanların ayrıntılarına girmeksizin bu güzergâha dair çizmiş olduğum haritada gösterilen yerlerin adlarına ve bu yerlere ilişkin bazı gözlemler yapmakla yetineceğim.

Trabzon’dan hareket ettikten sonra ilk durak noktası Çayırklar’dır.³ Burası Trabzon’a yedi buçuk saat mesafededir. Yolun oldukça kötü halde olduğu bu yerde aralıklarla birkaç ev görünmektedir. Çayırklar’da sadece yamaç üzerinde olan birkaç dükkân bulunur. Ancak, yaklaşık olarak Kızıldağ’ın aşağılarından itibaren yol

¹ Outrey ailesi için ayrıca bkz. http://www.levantineheritage.com/pdf/Consuls_of_the_Dardanelles.pdf

² Raporda Türk Ermenistan’ı (L’Armenie Turque) olarak verilmiştir. Çevirenin Notu (ç.n.).

³ Maçka’ya bağlı Çayırklar Köyü. ç.n.

oldukça sarp bir hal alır ve burada oldukça tehlikeli geçitler başlar. Bu yol kışın kullanılabilir bir yol değildir ve bundan dolayı kervanlar Cevizlik ve Zigana yolunu kullanırlar. On saatlik bir yürüyüşten sonra Şebhane⁴ adlı bir köye vardım. Bu köy adını civarda bulunan şap madeninden almaktadır. Tüm bu yol boyunca hiçbir yerleşim yeri yoktur. Kazıklı Dağı’nın bitiminde bulunan Şebhane Köyü’nde yirmi beş Türk evi ve kırk ahır yer alır. Buranın halkı Trabzon’a satılmak üzere peynir ve tereyağı imalatı ile uğraşmaktadır. Tüm bu evler Ermenistan’da karşılaştıklarımız gibidir, yani çamurdan yapılmış ve üzerleri de toprak damla kapatılmıştır. Bundan dolayı buralardan geçerken bu köyleri ayırt etmek zordur. Kışın ise sadece bacasından çıkan duman ile ayırt edilebilirler. Şebhane ile Balahor arasında sekiz saatlik bir mesafe vardır. Balahor’da arazi ekilmeye başlar ve arpa ile buğday yetiştirilir. Balahor’a yaklaştıkça yol daha iyi bir hal alır. Seksen hane olan Balahor’da on beş Ermeni hanesi vardır ve geri kalan da Müslümanlara aittir. Köy halkı Gümüşhane ve Bayburt’a giderek buralarda arpa, buğday, tereyağı ve peynir satarlar. Buradan dört saatlik bir yürüyüşten sonra Bayburt’a varılır. Bayburt, kalesi İmparator Justinien tarafından yapılan eski bir savaş alanıdır. Kale, Türkler döneminde de önemini muhafaza etmiştir. Ancak günümüzde neredeyse terk edilmiş bir haldedir ve buradaki evler de harabe halindedir. Bayburt’un nüfusu üç-dört bin civarındadır. Çoruh Nehri, Bayburt’un içinden akmakta ve Batum’un doğusundan Karadeniz’e ulaşmaktadır. Terk edilmiş Bayburt Kalesi, izole edilmiş bir tepe üzerinde yer alır. Duvarlarının birinin üzerinde bir kapıya yakın on-on iki adım yüksekliğinde bir aslan ve bir kaplan kabartması vardır. Bayburt’un ticareti kayda değer değildir. Bayburt’un çarşısı Trabzon ve Erzurum’dan gelen ürünler ile desteklenmektedir ve civar köylerden gelenlerin yaptığı alış veriş ile ayakta durmaktadır. Bayburt’tan on altı saat mesafede Hoşapınar⁵ adlı küçük bir köye ulaşılır. Bu köye Maden yolunu geçtikten ve Hoşapınar Dağı’nı aştıktan sonra ulaşılmaktadır. Bu dağın zirvesi 7.695 Fransız adımı⁶ yüksekliğindedir. Barometrik gözlemlere göre bu dağın doruğu, hemen hemen tüm sene boyunca karla kaplıdır. Hoşapınar’dan iki saatlik yürüyüşten sonra Fırat nehri’ni geçtim ve biraz daha ilerledikten sonra meşhur Erzurum Ovası’na girdim. Otuz altı köyü barındıran bu ovanın Romalıların Mitridat’ı yendiği yer olduğu düşünülmektedir. Daha sonra dokuz saatlik bir yürüyüşten sonra Kayapa’yı⁷ geçerek Erzurum’a ulaştım.

Armenia, Armenus’tan adını almaktadır. Crysilus ve Medius’u dikkate almak gerekirse, Thessalien, Jason Seferi esnasında bu taraflara gelmiş, eski krallığı ele geçirmiş ve burada önemli bir rol oynayarak söylendiğine göre bütün bölgeyi yağmalayıp tahrip etmiştir.⁸ Antik döneme ilişkin çok fazla detaya girmeden, Trabzon ve Erzurum’da bulunmuş olmamın verdiği imkânlar ile sadece Erzurum ve İran ile olan ticaretine dair bazı yüzeysel gözlemler yapmakla yetineceğim. Verecek olduğum bu detayların faydalı olmasını umuyorum.

Bazılarına göre Erzurum eski Ozirin’den, bazılarına göre ise Theodosiopolis’ten⁹ gelmektedir. İkincisi daha makul görünmektedir. Ancak Erzurum adından dolayı

⁴ Gümüşhane’ye bağlı Şephane Köyü. ç.n.

⁵ Erzurum Aşkale’ye bağlı Koşapınar Köyü. ç.n.

⁶ 32 cm’ye denk gelen eski bir Fransız uzunluk ölçüsü. ç.n.

⁷ Erzurum’un Aziziye ilçesine bağlı Kayapa Köyü. ç.n.

⁸ Outrey burada Ermenilerin Teselya’dan geldiklerine dair Strabon’un görüşünü yansıtmaktadır. ç.n.

⁹ Buna göre şehrin adı, Bizans İmparatoru II. Theodosios’tan (408-450) gelmektedir. ç.n.

bu ikinci görüşe karşı çıkanlar da vardır. Bu isim meselesini çözmek için bu şehrin Türkler ve İranlılar tarafından nasıl adlandırıldığına bakmakla yetineceğim. Türkler ve İranlılar bu şehri Arze-rum olarak adlandırırlar. Bu adın Arapçadaki gerçek telaffuzunu takip etmek için şu şekilde düşünmeyi tercih ediyorum. Osmanlı İmparatorluğu’nu halen bir Rum devleti olarak düşünen İranlılar bu şehir ile ticari münasebetlerini eskiden olduğu gibi devam ettirmektedirler ve bundan dolayı şehre Rum toprağı manasına gelen Erze-Rum adını vermişlerdir.

Osmanlı sultanları tarafından da bu şekilde adlandırılmaya devam eden Erzurum, Temmuz 1784 depremi ile büyük bir yıkım yaşadı. Şehir, deniz seviyesinden 5.466 Fransız adımı yüksekliğindedir. Kalesi yüksek bir tepe üzerinde yer alır ve etrafı hendekle çevrilidir. Kalenin etrafı bazen dörtgen, bazen beşgen bazen de altıgen bir dış sur ile çevrilidir. Tüm bu yapılar şimdi harabe halindedir. Kaleyi ziyaret ettiğimde burada, yalnızca ikisinin kundağı olmayan altı parça top görebildim. Erzurum kalesi şehre hâkim bir konumdadır ve hemen hemen dolu durumda bir hendekle çevrilidir. Hendeğin kenarları duvar örülüdür ve genişliği değişken olan hendek, bir adam boyu derinliğindedir. Erzurum şehrinin yerleşimi ise iyi değildir. Evler toprak damla kaplıdır. Şehir halkının durumu iyi değildir. Öyle ki Ruslar 1829’da şehir halkını zorla göçe tabi tutmuştur. Erzurum bu son savaşta adeta harabe haline gelmiş bir şehirdi.

Kalede eski Ermenistan devrine ait bazı kalıntılar yer almaktadır. Bu yapılardan biri şimdilerde cephane olarak kullanılan Hatuniye’dir. Bu yapı, eskiden kalan bir manastır olmalıdır ki bu da Türk dilinde hatun anlamına gelmektedir. Kapısında gotik tarzı süslemeler vardır. Kapının dış yüzünde bir levha vardır. Bu levhada yer alan her bir kartalda Ermeni mimari tarzında iki baş bulunmaktadır. Girişin her iki tarafında kırmızı tuğladan yapılmış iki kolon yer almaktadır. Yivli bir şekilde yapılan bu kolonların tepe kısımları yoktur. Yapının girişinden büyük kemere kadar olan ilk alan, altmış adım uzunluğunda ve yirmi iki adım genişliğindedir. Binanın her iki tarafı iki katlı, iki ayrı yapıdır ve mimarisi birbirinden farklı olan kolonlar ile yapılmıştır. Alt koridorda on altı, üst katlarda ise on dört oda yer alır. Eskiden zırh odası olarak kullanılan oda ise, harabe halindedir. İlk giriş kısmının dibinde, iki yapıyı birbirine bağlayan büyük bir kemerin altından geçtikten sonra yeni yapılan duvarların arasında çepeçevre bir şapel yer alır. Burası da tuğladan inşa edilmiştir ve yapının kapatılmış dört büyük camı ve iki de küçük penceresi vardır. İçeride girişin her tarafında mermer bir sütun yer almakta, ancak kapının çok güzel olduğu söylenen çevre süslemeleri, 1829 yılında şehrin Rus işgaline uğradığı dönemde General Pankratief tarafından çıkarılmış ve St. Petersburg’a gönderilmiştir. Beyaz mermerden olan bu oda belli bir yüksekliğe kadar çok güzel işlemler ile süslenmiştir. Odanın ortasında bir açıklık yer almaktadır ve bu açıklık iyi bir şekilde yapılmış ve muhafaza edilmiş bir yeraltı geçidine açılır. Şimdi ise bu geçidin girişi döküntüler ile doludur. Hatta burada kemiklere bile rastladım. Bu yapı Erzurum’un en ilginç yapısıdır; ancak ben, bu yapının detaylarına girmeyeceğim. Bu yapı kadar önemli olmayan diğerlerine gelince; bunlardan ilki benim de girmeye muvaffak olduğum sütunlu bir cami, doksan sekiz adım uzunluğunda ve altmış iki adım genişliğindedir. Ulucami olarak bilinen bu yapı, sağlam bir binadır, ancak çok büyük değildir. Müslümanlar tarafından içeri alınarak ahşap bir zemine oturtulan ve benim de kopyaladığım Arapça kitabeğe göre bu cami Hicri 575 senesinde, yani bundan 676 yıl önce Abdül-feth Mehmed

tarafından inşa edilmiştir. Şehirdeki ikinci yapı ise büyük bir sütündür. Tepsi Minare olarak bilinen bu sütun, 12 adım yüksekliğindedir ve temelde kare taş duvar üzerine inşa edilmiştir. Geri kalanı ise, tuğladır. Bu yapının içinde bir merdiven vardır; ancak bu merdiven şimdilerde oldukça kötü durumdadır. Bu yapının üzerinde General Pankratief’in aynı şekilde St. Petersburg’a gönderdiği görkemli bir saat vardı. Abartmayı seven Türkler, bu saat hakkında bana bilgi verirken saatin sesinin otuz iki Fransız fersahına denk gelen dört konak¹⁰ uzaklıktan duyulabildiğini söylediler. Şehirdeki üçüncü önemli yapı ise eskiden bir kilise olan Yakutiye, St. Jakop’tur. Bu yapı şimdilerde paşanın arabalarını muhafaza etmek için kullanılmaktadır. Dördüncü yapı ise Mavgos adlı bir sütundur ve diğerleri gibi kırmızı tuğladan yapılmıştır. Bunların yanında şehirde harabe halinde ve çok dikkat çekici olmayan başka yapılar da yer almaktadır.

Doğu Anadolu’nun en büyük şehri olan Erzurum, Trabzon’dan daha önemli bir yerdir. Nüfusu otuz beş-kırk bine yaklaşmaktadır. Şehirde Katolik Ermeni hane sayısı seksendir. Bunların kendilerine ait bir kiliseleri yoktur ve törenlerini büyük bir salonda gerçekleştirirler. Gregoryenler en kalabalık olanlardır; zira burada yüz yirmi Gregoryen hane mevcuttur. Gregoryen Ermenilerin kötü durumda olan iki kiliseleri bulunmaktadır. Şehirde sadece on kadar Rum hanesi bulunur. Rumların piskoposu Gümüşhane’de ikamet ederken Katolik ve Gregoryen Ermenilerin piskoposları Erzurum’da ikamet ederler. Erzurum’da bunların yanında yarısı Yahudi olan üç yüz Rus tebaasını da saymak gerekir.

Erzurum’da kışlar aşırı soğuktur ve şehir soğuklardan o kadar etkilenir ki odun ancak iki üç günde buraya getirilir. Fakir kesimler toprak haline getirdikleri tezeleri yakarlar. Bana doğuya doğru iki konak yani yaklaşık olarak on altı saat mesafede yer alan Soğanlı Dağı’nda kömür olduğunu, ancak bunun işletilmediğini söylediler. Eğer bu maden işletilse halk için çok faydalı olabilir. Erzurum’un içme suyu çok hoştur, ancak yabancılar için zararlıdır; zira suda belirli bir miktar şap ve boraks bulunmaktadır. Erzurum’un şarabının tadı kötüdür. Bundan dolayı Avrupalılar Trabzon’dan şarap getirirler. Erzurum meyve açısından zayıf bir bölgedir ve Gürcistan sınırına yakın olan Tortum’dan meyve tedarik etmek zorunda kalır. Buradan mükemmel meyveler gelir. Bunun yanında ovada nadir ve çok değişik sebzeler yetiştirilir. Oftalmi¹¹ çok sık görülür, ancak bünye olarak sağlam yerli halkta çok nadir ortaya çıkar. Faydasız olabilecek çok fazla detaya girmeksizin sadece bu gözlemleri yapmakla yetiniyorum.

Erzurum’da gümrüğün önemli bir geliri vardır. Bu gelirin bir kısmı beş bin kişilik düzenli bir birliğin iâşe ve ücretini ödeyebilir. Gümrük İstanbul’dan gönderilen bir görevli vasıtasıyla yönetilir. Gümrük mağazası büyüktür ve ticari emtia güvenli bir şekilde burada depolanabilir. Şehirde çok sayıda han ve kervansaray vardır, ancak bunlar tek katlı ve kötü durumdadır. Erzurum’da geçici olarak bulunan İranlılara ait olanlar da vardır. Bunların ikisinde iki İranlı görevli, siyasi meseleler için ikamet eden Hasan Han ve ticari meseleler için ikamet eden Mehmed Han bulunmaktadır. Erzurum, sadece Rus ve İran sınırına yakın olmaktan dolayı önemli değildir; aynı zamanda İran ve Avrupa arasında aracı bir konumu vardır ve ticari bir merkezdir. Erzurum, coğrafi olarak konumundan istifade etmektedir. Bu husus, buradaki

¹⁰ Burada konak, genellikle 30-40 km arası mesafelerde yapılan menzil anlamında kullanılmıştır. ç.n

¹¹ İltihaplı göz hastalıklarına verilen genel ad. ç.n

ticaret ile ilgilenmeye ve Trabzon üzerinden doğrudan bir bağlantı kurmaya çalışan tüccarlar açısından elzemdir. Bu tüccarlar yavaş yavaş bir transit ticaret noktası olan Trabzon üzerinden de Erzurum’da olduğu gibi kayda değer bir kazanç elde edebilirler. Trabzon eskiden de İran’a yönelik malların giriş ve çıkış kapısı özelliğindedir. Buradaki ticaret 1829’dan itibaren düzenli bir hale gelmiş ve Halep-Bağdat yolunun yerini almıştır. Zira tüccarlar Bender-Abbas, Bender-Buşır ve Basra yolunu terk etmişlerdir. Mevcut koşulların ortaya çıkardığı bu değişikliği dört yıldan beri bulunduğum bu bölgeden tecrübe etmekteyim.

Herkesin bildiği gibi İran’a ulaşmak için kullanılan başlıca yollar; İran Körfezi ve Halep, Şam-Bağdat yollarıdır. Ancak bu yollardaki zaman kaybı, güvensizlik ve navlun ücretleri nedeniyle mallar tüketicilerin alabileceğinden daha yüksek fiyata satılmaktadırlar. Öyle ki pek çok İranlı tüccarın hac ibadeti dışında artık Bağdat’a gitmediği ve ticaret yapmak üzere Erzurum’a yerleştiği görülmektedir. Halep de ticari olarak günden güne gerilemektedir. Diğer bir ifade ile İran’a ve İstanbul’a çok az bir mesafede olan Trabzon ve Erzurum, kendi endüstriyel ürünlerini isteyen Avrupa için bir pazar görevi icra edebilir. Bunun için sadece haritaya bakmak yeterlidir.

Bu önemin farkına varan İngilizler ve Ruslar buralarda müesseseler tesis etmişlerdir. Bundan dolayı Fransızların da bu avantajlı koşullardan istifade etmesini, Fransız hükümetinin sürekli olarak ilgilendiği Marsilya-İstanbul arasında işleyecek bir buharlı gemi hattından yararlanmasını umuyorum. Bu hat, Doğu ile olan ilişkilerin daha sık ve düzenli olmasını sağlayacaktır.

İranlılar ile ticari münasebete geçmeden önce İranlıların mizacını iyi öğrenmek gerekir. İranlılar ticari işlemlerde mahir, kuşkucu ve aşırı tutumlu insanlardır. Satıcıların kârı olmaksızın az da olsa bir malı piyasaya hiçbir zaman süremezler. Trabzon veya Erzurum’da bir ticarethane kurulduğu takdirde burada ticaretin geliştiği görülecektir.

Bu tarafların zenginliklerinin nasıl öngörüldüğüne gelince; öncelikle İran, Gürcistan, Ermenistan ve Diyarbakır’ın limanı olarak Trabzon üzerinden ticaret yapılabilir. Karadeniz’in bir diğer limanı olan Samsun, zaman kazanmak ve daha düşük navlunlar nedeniyle Trabzon’un yerine Tokat, Sivas, Kayseri ve Malatya’ya gönderilecek mallar için önemli bir geçiş noktası olabilir. Bu yörenin tüccarları, Samsun vasıtası ile Sivas yakınlarındaki Gürün’den İstanbul’a yün ihraç etmektedir. Nihayetinde Erzurum’da ise İran, Gürcistan ve Kürdistan’dan gelen malların takası yapılabilir.

Erzurum’un tüketimi diğer şehirler ile mukayese edilecek bir durumda değildir. Yüzden fazla İranlı tüccar Doğu Anadolu’nun en büyük şehrinde ikamet etmekte ve Hoy, Tebriz ve Tahran ile ticaret yapmaktadır. Bu tüccarlar Erzurum’dan mal alır ve gerek fiyatı gerekse de diğer nedenler ile bulamadıkları malları İstanbul’a bildirirler. Bu tüccarlar Tebriz’deki tüccarların temsilcileridirler. İçlerinden birkaçı ise İstanbul’daki tüccarların aracılardır. Bunun dışında senenin belirli dönemlerinde çok sayıda İranlı tüccar Erzurum’a gelerek buradan Avrupa mamulleri satın alırlar. Tüccarların bana söylediğine göre bu ticaretten büyük kazançlar elde ederler.

Bayezid ve Hoy vasıtasıyla Tebriz’e giden kervanlar, buraya on sekiz-yirmi günde ulaşmaktadır ve 180 okkalık bir yükü 290-310 kuruşa (74-80 frank) taşımaktadırlar. Dönüşte ise altı okkalık bir yükü 3-4 kuruşa getirmektedirler. Bir at, 120-130 okka yük taşıyabilir. Bu kervanlar Avrupa endüstri ürünlerini getirip karşılığında ağartılmış ipek, keçi yünü, Keşmir ve Kirman’dan gelen şallar, inci, afyon, ravent, zamk ve diğer tıbbi malzemeler, boya, tömbeki, beyaz pamuk, bir miktar örülmüş kırmızı pamuk, kaba kumaşlar ve takke yapımında kullanılan deri alırlar.

Trabzon’dan Erzurum’a ise 12-13 günde ulaşılır ve her bir at yükü 95-135 (24-30 frank) kuruşa nakledilir ve dönüşte ise bu meblağ 68-80 (16-20 Frank) kuruş arasındadır. Bu düşüş, bu taraftan gelen malların gidenden daha fazla olmasından ileri gelmektedir. Bunun dışında bir diğer nakliye vasıtası da Erzurum’a gönderilen demir için kullanılan katırlardır. Katırlar, atlar kadar süratlidir ve 70-80 okka taşıyabilirler. Erzurum’a kadar her bir katır yükü için 60-80 kuruş (15-20 frank) arasında bir ücret ödenir. Bu ücret, dönüşte 50-65 kuruşa düşer. Taşıdıkları mallar ise yapıştırmada kullanılan toz halinde çiriş ve bazen de mazıdır.

Ticaretini buralara kadar genişletmek isteyen tüccarların ticari ehemmiyet bakımından İsfahan’ın yerini alan Tebriz’de bir temsilcilerinin olması gerektiğini, Trabzon’da hatta Erzurum’da ikamet etmelerinin iyi olacağını belirtmem gerekir. Çünkü bu iki şehirden birinde ikamet etmek, Avrupa ile ticari bir bağ kurmayı kolaylaştıracaktır.

1834’te Tebriz’in ithalatı 12.540.000 franka; ihracatı da 1.240.000 franka yükselmiştir. 1835 yılında ise ithal edilen malların değeri, ihracat oranından çok çok fazladır. Bu da bana göre bizim mamullerimizin buralarda gerekli olduğunu, İran ile Avrupa arasında yapılan ticaretin ne kadar önemli olduğunu ispat etmek için yeterlidir. Burada sadece Trabzon üzerinden geçen mallar hakkında değerlendirmeler yapacağım.

Halen İran’ın altın ve gümüş rezervinin ne kadar olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Öyle ki bu değerli metallerin çıkarıldığı bir maden ocağı, henüz İran’da bulunmuş değildir. Bildiğimiz sadece Rusya’nın Gilan’dan yaptığı ipek alımına karşılık olarak İran’a senede altı yüz bin düka (7.200.000 frank) akıttığıdır. Rusya bu ürünü hiçbir zorluk olmadan almaktadır; zira 1828 yılındaki anlaşma ile bunu garanti altına almış ve bu iş için konsoloslarını yetkilendirmiştir. Tüm bu göstergelere göre bu meblağın diğer gelirler ile Erzurum ve İstanbul piyasalarında dağıtıldığı anlaşılmaktadır. İran’ın yeni hükümdarı Mehmed Şah bu sermaye çıkışının önüne geçmek için bazı yollar aradı. Bu bağlamda İran’ın en büyük sermayedarlarının içinden bazı fabrikatörler, şaha Avrupa’daki gibi kaliteli bir kumaş örneği sundular. Bu şekilde İranlı fabrikatörler Avrupa’dan gelene göre yüzde yüz daha pahalı olacağını hesaplamadan Avrupa mallarının İran’a girişini yasaklamaya çalıştı. Bereket versin ki Mehmed Şah İran’da bulunan İngiliz elçisi Sir Campbell’le danışmış, bu plana karşı çıkmıştır. Bu gelişme bir süre ticareti felce uğrattı; ancak tüm endişelerin sona erdiği görülmektedir. Bu plan gerçekleşmeyecek bir plandı; çünkü birkaç fabrikatörü teşvik etmek halkın büyük bir kısmının zararına olabilirdi.

Şüphesiz İran piyasasına sürülen malın miktarı şaşırtabilir. Ancak ülkenin genişliği ve devletin halkın ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olduğu düşünüldüğünde bu

miktar anlaşılabilir. Ülkenin sınırları bir taraftan Hindistan, Tataristan ve Kabil’e kadar uzanmaktadır. İran piyasasına sürülen mallar içinde değeri bir milyon franktan fazla olan Avrupa mamulleri Tebriz ve Erivan üzerinden kaçak yollarla Gürcistan’a gönderilir. Bu da bu miktarın yüksekliği için yeterli fikir verir.

İran’da biri Burges Biraderler, diğeri de May Bonhome tarafından kurulan iki İngiliz ticarethanesi vardır. Her iki ticarethane de iyi iş yapmaktadır. Buradaki ticaretin çok kârlı olduğunu kanıtlayan şey, Gürcülerin de Avrupa’nın oldukça uzağına giderek sadece kendi ülkelerinde değil Tebriz pazarında da satılmak üzere mal almalarıdır. İngilizler İran’a getirdikleri mallara karşılık olarak İstanbul’a ipek, mazıyı gönderirken; diğerleri Moskova’ya ipek gönderir ve elde ettikleri sermayeyi de % 6 faizle bankaya yatırırlar. Daha sonra Almanya, Fransa ve İngiltere’ye giderek kârlarını artırmak için uzun vadeli alımlar yaparlar ve bu şekilde navlunları da kazanmış olurlar. İranlı tüccarlar bazen İstanbul, Erzurum ve Trabzon ile ticaret yapmaktan çekinmektedir.

Eğer Fransız tüccarlar bu ticaret ile ilgilenmek isterlerse İngilizlere göre büyük kârlar elde edebilirler. Özellikle Elbeuf ve Kuzey Fransa’dan gelen yünlü kumaşlar ve Lyon ipeklileri ile bu rekabeti yapabilirler. Her ne kadar fiyatları nedeniyle rekabet edemeseler de Fransa’nın yerli üretim diğer mamulleri üzerinden de ticaret yapılabilir. Avrupalılar tarafından İran’a taşınan mallar % 5 gümrük vergisine tabidir. Ancak İranlılar ve Osmanlı tebaası tarafından taşınanlar için gümrük % 4 civarındadır. İngilizler uzun zamandan beri İran hükümeti ile bu konuda bir anlaşma zemini aramış; ancak bir netice elde edememiştir. Bu % 5’lik vergi, uzmanların tahminine göre alınır ve bu uzmanlar Türkiye’de olduğu gibi faturayı göstermeye de razı olmazlar.

Tebriz’de satışlar peşin olarak yapılır ve iskonto vadesi aylık % 1 karşılığında yapıldığında bundan önemli avantajlar elde edilir. Bu da burada yapılan ticareti daha önemli bir hale getirir. Ancak şimdiye kadar bizim Fransız yatırımcılar bu ticaretten araçlar vasıtası ile çok az istifade etmiş ve buralarda elde edebileceklerinden mahrum kalmışlardır.

Burada tüccarların sattıkları ürünler için nadiren senet kullandıklarını gözlemledim. Yapılan ticari işlemlerde mallarının karşılığı olarak bazen nakit bazen de takas usulü uygulanır. Bu tüccarların sattıkları mallar da bizim mamul mallarımız için en temel ihtiyaç ürünleridir. Bunlar içinde ipek, keçi yünü, boraks, özellikle Horosan mazısı, zırnık, sarı tohuma işaret edeceğim. Gilan ipeğinin İran’ın en önemli ürünü olduğunu belirtmek gerekir. Bu ürünün yüksek kalitesi sürekli olarak Tebriz’de 27 okkalık bir balyasının 48-52 tamana (636-689 frank) satılmasına imkân tanır. Bu ürün için Avrupalılar İran’da % 5, Türkiye’de ise % 1 gümrük vergisi öderler.

Bu değerlendirme raporunu tekrar Erzurum’un ticaretine dönerek bitireceğim. Erzurum’da senelik olarak otuz bin parçadan fazla tavşan derisi alınabilir. Bu deriler Erzurum ve Gümüşhane’den gelmektedir. Tavşan derisinin 50-80 para (33-53 santim) arasında bir değeri vardır. Bunun gibi, diğer kıymetli hayvanların kürklerinin de bulunduğunu belirtmeliyim.

Bağdat ve Halep’ten çıkan kervanlar eskiden olduğu gibi artık doğrudan İstanbul ve İzmir’e gitmemektedirler. Diyarbakır’dan gelen kervanlar Kürdistan’dan zamk ve mazı, kaba kumaş, özellikle en çok tercih edilen kırmızı maroken; Malatya’dan

gelenler Karahisar üzerinden pamuk, Halep ve Şam kumaşları, Halep sabunları; Tiflis’ten gelenler Ahılkelek üzerinden İç Anadolu’ya gönderilen sığır derisi ve az miktarda ipek; Bitlis’ten gelenler ise tütün getirirler. Muş ve Arapkir’den gelen kervanlar da tütün getirmektedirler.

Trabzon üzerinden Erzurum’a gelen Rize bezi çok meşhurdur ve özellikle İranlılar tarafından kolaylıkla alınır. Çok hafif bir kumaş olan Rize bezi gömlek yapımında kullanılır.

Doğu Anadolu’nun başkenti olan Erzurum halkının endüstriyel faaliyetleri oldukça geridir. Bu faaliyetler, kalitesi Diyarbakır’da üretilenlere göre daha düşük olan maroken yapımı, basmacılık, Hoy ve Malatya taraflarından gelen pamuğun eğirilmesi ve bu pamuktan bez imal etmekten ibarettir. Pamuğun eğirilmesiyle elde edilen ürünlerin buralarda çok yüksek bir tüketimi vardır.

Erzurum’da bulunmuş olmanın verdiği fırsattan istifade ederek Fırat nehrinin başlıca kaynaklarından olan ve Erzurum’a altı buçuk saat mesafede ve şehrin kuzey doğusunda kalan bölgeyi ziyaret ettim. Burada bulunan Fanç Köyü’nün¹² orta yerinde küçük bir tepeliktir ve bu tepenin üzerinde küçük bir Gregoryen Ermeni şapeli yer almaktadır. Bu kiliseyi açtırdım ve burada gördüklerim beni oldukça şaşırttı. Burada yer alan bir sunağın süslemeli çerçevesi olduğunu ve bu çerçevede altı yedi yaşlarında bir kız çocuğunun gravürü bulunduğunu fark ettim. Buranın halkı bu gravürü Kutsal Bakire olarak niteler ve ona büyük bir itibar gösterir. Bu bilgileri halkın cahilliğini göstermek için aktardım. Hınıts’ın¹³ konumu oldukça hoştur ve halk bayram günlerinde burada toplanır. Akdağ ise Gâvur Dağı’nın eteklerinde kurulmuştur ve burada kötü durumda olan sülfürik suyun kullanıldığı bir hamam vardır. Suyun sıcaklığı çok yüksek değildir. Bu son köyden sonra yol oldukça taşlık bir hal almaya başlar. Bu mevsimde (Ekimin sonu) Kürtlerin yapmış olduğu akınlar nedeniyle bölge halkı yola devam etmememi tavsiye etse de silahlı olduğum ve yanımda da birkaç adam olduğu için kötü bir şeyle karşılaşmadan istediğim yere kadar ulaştım. Müslümanların Dumlu, Ermenilerin ise Haçapay olarak adlandırdıkları Fırat’ın bu kaynağı deniz seviyesinden 5.916 Fransız adımı yüksekliğindedir ve sakin akan bir suyun oluşturduğu bir havzadır. Bu suyun oluşturduğu çay ilk önce doğuya doğru yönelir. Bu bölgede hiçbir yerleşim yoktur. Biraz daha uzakta, kuzey doğuya doğru Fırat’ın bir başka kaynağı yer alır. Dumlu havzasının suyu oldukça soğuktur. Reomür termometresine göre burada sıcaklık sıfırın altında 7 derecedir.¹⁴ Bu termometreyi suya soktuğumda ise öğle olmasına rağmen sıcaklık 2,5 dereceyi gösteriyordu. Bundan suyun yazları çok daha soğuk olduğu anlaşılmaktadır. Fırat’ın en önemli kaynağı, en uzakta yer almaktadır. Bu kaynak Diyadin’e birkaç saat mesafedir ve Dumlu’dan gelen kaynağa dört saat uzaklıktadır, Palu’nun kuzeyinde birleşirler. Ortaya çıkan bu çayı ise halk Murat Çayı olarak adlandırır.

Birkaç gün sonra Hasankale’ye gittim. Kalenin durumu kötü, ancak kalenin kayalık mevkideki yerleşimi çok iyidir. İçkale yüz elli Müslüman ve Ermeni hanesini ihtiva eder. Aras Nehri, kaynağını Hasankale’ye yakın bir mesafede olan Bingöl olarak

¹² Yakutiye ilçesine bağlı ve şimdiki adı Güzelova olan Tufanç Köyü. ç.n.

¹³ Muhtemelen şimdiki Gökçeyamaç Köyü. ç.n.

¹⁴ -8.75 santigrat derece. ç.n.

adlandırılan bölgeden alır. Burada kullanışlı bir termal su hamamı vardır. Hamamın üzerindeki damda buharın çıkması için bir açıklık vardır. Su çok soğuk değildir.

Nihayetinde Erzurum’da yaklaşık iki ay süren ikametten sonra Trabzon’a gitmek için yeniden yola koyuldum ve ekteki haritada gösterdiğim güzergâhı izledim. Yol üzerinde bulunan Ilıca’da sülfürik suların kullanıldığı iki hamam vardır. Bunlardan büyük olanına girdim Bu hamam sekizgen şeklinde sekiz on adım derinliğinde bir havuzdur ve etrafı da on sekiz- yirmi adım yüksekliğinde bir duvar ile örülmüştür. Hasankale’deki hamam bana daha sıcak gelmişti. Bu, şüphesiz Hasankale’nin kapalı, Ilıca’nın ise açık bir hamam olmasından ileri gelmektedir. Erzurum’dan dokuz saat yürüyüşten sonra Aşkale köyüne ulaşılır. Burası yaklaşık olarak kırk kadar Müslüman ve Ermeni hanesinden mürekkeptir. Buranın halkının başlıca meşgalesi, tüm ovanın olduğu gibi arpa ve buğday ekerek bunu Erzurum’da satmaktır. Ayrıca buraların samanı ve beyazlığı ile bilinen balı meşhurdur. Bu civarda tuz yatakları da vardır ve buradan elde edilen tuz mandalara yüklenerek büyük oranda Bayburt ve Gümüşhane’ye nakledilir. Zirvesinde taş bir kümbet olduğu için Arzmezere Dağı denilen dağı geçtikten sonra Şeyh Mezarlı Boğazı’na girdik. Bu boğazın ortasından Kop Suyu akmakta ve Çoruh Nehri’ne karışmaktadır. Buradan sonra Bayburt’un sınırları başlar. Aşkale’ye on iki saat mesafede olan Bayburt’tan ayrılırken Balahor’a kadar gelmiş olduğumuz yolu takip ettik. Buradan sonra yol ikiye ayrılır. Balahor’dan beş saat mesafeden sonra eski bir kale kalıntılarının olduğu ve Kale olarak adlandırılan bir yere, iki saat sonra da Tekke’ye ulaştık. Pek çok seyyah, Xenophon’un seferden dönüş yolunda on bin askeri ile denizi ilk gördükleri yer olan Tekke’den bahsettiğini bilir. Burada yapmış olduğum incelemelere göre civarda yer alan en yüksek dağ olan ve aşağı kısmında Tekke’nin kurulduğu Kızıl Dağ’dan bile denizi görmenin mümkün olmadığını tespit ettim. Hatta bu konuda yörenin önde gelenleri de bunun mümkün olmadığını bana söyledi. Bundan dolayı “Tekke”nin Türkiye’de çok sık rastlanan bir isim olduğuna şaşmamak gerekir. Bayburt’tan on dört saat sonra ana yola bir buçuk saat mesafede olan Gümüşhane’ye ulaşılır. Tarihi oldukça eskiye giden bu küçük kasaba Feldun Dağı’nın eteklerinde bir anfiyatiro şeklinde kurulmuş ve buradan çıkarılan simli gümüşten dolayı bu ismi almıştır. Çıkarılan maden, şehre getirilerek buradaki fırınlarda eritilir. Ziyaretim sırasında bunlardan üçü çalışıyordu. Birbirinden ayrı olan metaller bir araya getirildikten sonra maden diğer bir fırına gönderilir ve gümüş kurşundan ayrılır. Bunun her bir okkasından kırk beş drahmi gümüş ve iki drahmi altın elde edilir. Gümüşhane, bahçeleri ve meyveleri ile de ünlüdür. Burada yaşayan dört-beş bin kişi Trabzon ile ticaret yapar ve civardaki köylerin iaşesini sağlar. Kuzeye doğru bir saatlik yürüyüşten sonra bu seyahatin sırasında gördüğüm en sapa ve en tehlikeli olan dağlardan olan Koroş Dağı başlar. Hatta bu dağın büyük bir kısmını yürüyerek inip çıkmak zorunda kaldık. Kışın kervanlar bu dağdan geçmekten kaçınırlar ve batıda kalan Zigana yolunu kullanırlar. Koroş Dağı’nı geçtikten sonra büyük bir köy olan ve öteye beriye yayılmış iki yüz evi ihtiva eden Stavri’ye ulaştık. Stavri’yi geçtikten sonra Cevizlik’e kadar devam eden Kolat Dağı’na tırmanılır. Karakaban’dan Cevizlik’e kadar olan yol eğimlidir ve duvar örülmüştür. Yol büyük bir kısmı çam olmak üzere yeşilliklerle doludur ve bu da yolu çok sevimli bir hale getirir. Bu son köy çok önemli bir yer değildir. Sonunda Kaskı Deresi’nin üzerinde yer alan taş bir köprüden geçtik. Bu dere Trabzon yakınlarında Değirmendere adıyla denize

dökülür. Nihayetinde Gümüşhane’den on sekiz saatlik bir yürüyüşten sonra küçük bir imparatorluğun eski bir başkenti olan Trabzon’a ulaştık.

Bu raporu bitirirken burada vermiş olduğum ve ilginç gelebilecek ayrıntılardan dolayı hoşgörü diliyorum. Trabzon hakkında herhangi bir bilgi vermedim; zira 1 Haziran 1833 tarihli Trabzon hakkındaki raporuma ve liman ile iskeleyi tarif ettiğim haritaya ekleyecek yeni bir şey yoktur. Babam bu raporu Paris’te Soci  t   de G  ographi  ’ye vermeyi ve değerli bulacak olan Dışışleri Bakanlığına göndermemi çok istemişti.

Trabzon, 15 Aralık 1835

Marius Outrey

SONUÇ

Yukarıda hangi ortamda ortaya çıktığına dair bir giriş kısmı ile çevirisini sunmuş olduğumuz Marius Outrey’nin bu gezi raporunu elbette daha sonraki gelişmelerden ayrı olarak değerlendirmemek gerekir. Belirtmiş olduğumuz gibi, Fransızların Güney Karadeniz sahillerindeki varlığı 19. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Fransızlar bu Şekilde içinde Doğu Anadolu ve İran’ın da yer aldığı geniş bir coğrafyada siyasi-ticari bir etki alanı arayışı içinde olmuşlardır. Ancak bu erken girişime rağmen Fransız konsolosluk sistemi, Fransız müteşebbislerin ilgisizliği ve İngiliz rekabeti gibi nedenler dolayısıyla Fransızlar bölgeden istedikleri oranda istifade edemediler. Fransızların bölgeye olan ilgileri İngilizlerin öncülüğünde gelişen İran transit ticareti ile yeniden canlansa da Trabzon’daki Fransız konsolosların uzun süreli talepleri ve Fransız makamları nezdindeki isteklerine rağmen bölgede Fransızların etki alanı sınırlı kalmıştır. İngilizlerin ticaret yapma hakkı ile donatarak Anadolu’nun değişik Şehirlerine atadığı konsoloslar, İngiltere’nin siyasi ve ticari yayılımına hizmet ederken Fransızlar da bu yönde talepler dile getirmişlerdir. İşte Trabzon’daki konsolosluk için Erzurum 1843 yılına kadar Fransızların temsilcilik a maları gereken bir yer olarak tavsiye edilmiştir. 1843 yılında Erzurum’da Fransız konsololuğu kurulmasına karşın Trabzon-Erzurum-Tebriz hattında İngilizlerin ticari hâkimiyeti ile rekabet etmeye hizmet edecek bir ticari müessese haline gelemedi. Öyle ki Erzurum’daki Fransız konsolosları ticari meseleler ile ilgilenecek imk  nlardan mahrum oldukları bu Şehirde sadece siyasi meseleleri gözlemlemek zorunda kalmışlardır. Ticari açıdan diğer Avrupalı rakiplerine göre daha pahalı Fransız   r  nleri ile bu piyasada rekabet edemeyeceğini bilen Fransız yatırımcılar da bu bölgeye yatırıma çok sıcak bakmamışlardır. Her ne kadar 1845’te Trabzon’da Fransız ticarethanesi a ılsa da ticaret hacmi oldukça sınırlı kaldı. Bu bağlamda Marius Outrey’nin Erzurum’a yaptığı gezi sonucunda hazırlamış olduğu bu raporunda belirtilen ve Fransa’nın ticari çıkarları için yapılan tespitler uzun bir süre

bölgedeki değişik Fransız konsolosları tarafından da teyid edilecektir. Ancak konsolosların kendi görev bölgelerindeki ticaret potansiyelini belirlemeye yönelik olan ve önemli bir faaliyet olarak dikkate değer raporların ortaya çıkmasına vesile olan konsolos gezileri açısından bakıldığında, Outrey’nin takip ettiği güzergâh, bu güzergâha dair verdiği bilgiler, Erzurum üzerinde yapılan ticarete ve şehre dair tespitleri bölgeyle ilgili konsolos gezilerine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), Centre des Archives diplomatiques de Nantes, (CADN), Archives des postes diplomatiques, (APD), Constantinople (Ambassade), Série D. Trébizonde, Tome III.

B. Diğer Kaynaklar

BİLİCİ, Faruk (2003). “La France et la mer Noire sous le Consulat et l’Empire : « la porte du harem ouverte », Méditerranée, Moyen-Orient : deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie (dir. W. Arbid, S. Kaçal, J.-D Mizrahi, S. Saul), Paris : L’Harmattan : 655-676.

FONTANIER, Victor (1834). *Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français de 1830 à 1833, deuxième voyage en Anatolie*, Paris: Librairie de Dumont.

http://www.levantineheritage.com/pdf/Consuls_of_the_Dardanelles.pdf (Ekim 2016)

ISSAWI, Charles (1970). “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”, *International Journal of Middle East Studies*, I: 18-27.

ISSAWI, Charles (1980). *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press.

OUTREY, Marius (1860). *Dictionnaire de toutes les localités de l’Algérie*, Paris.

TURAN, Şerafettin (1951). “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*, IX/1-2: 111-151.

TURGAY, A. Üner (1983). “Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century”, *Economie et Sociétés dans L’empire Ottoman (fin du XVIIIe- début du XXe siècle)*, der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, Paris : Editions du Centre national de la recherche scientifique, pp. 297-315.

TURGAY, A. Üner (1994). “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, pp. 45-73, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

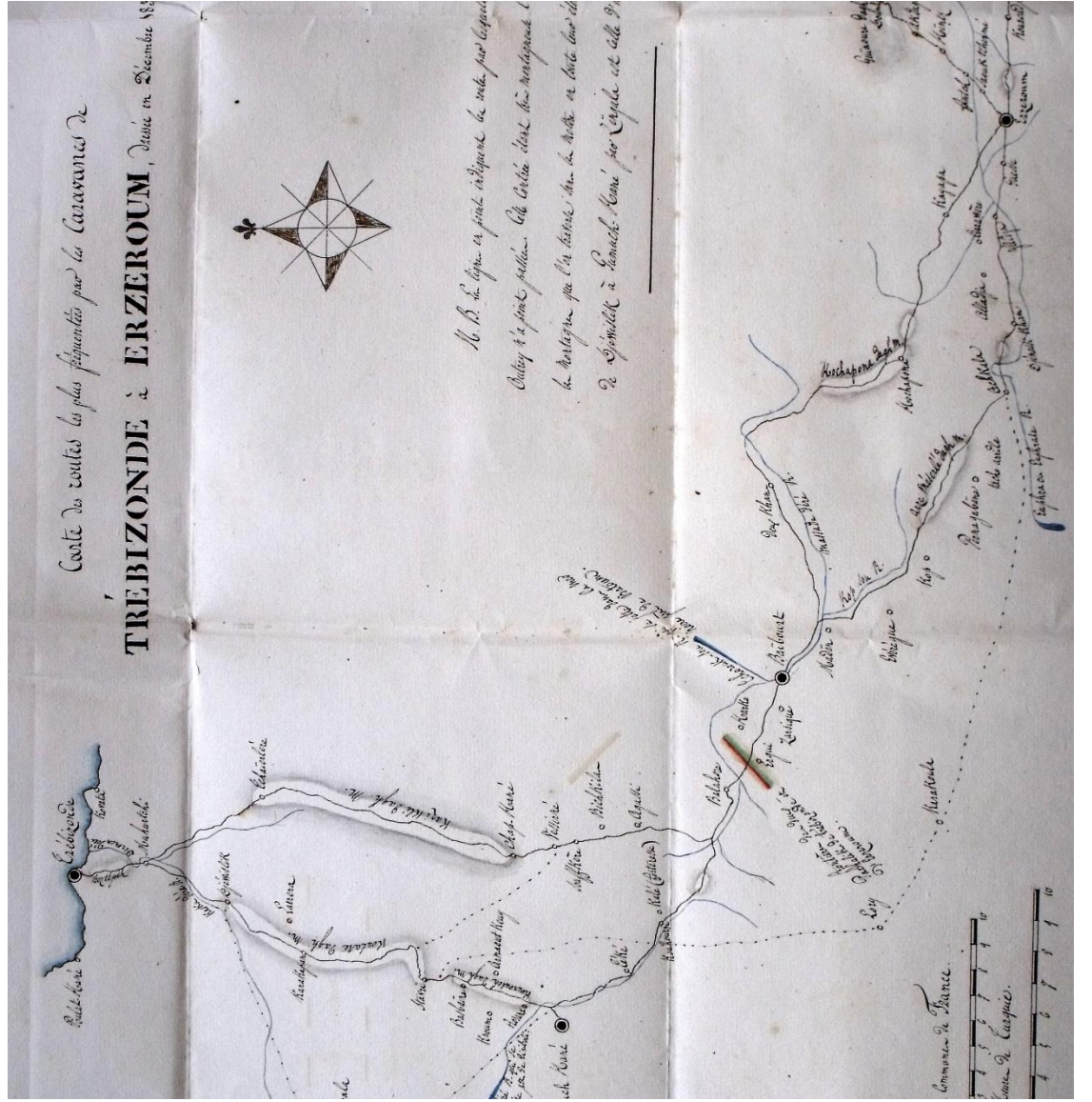
TURGAY, A. Üner (1982). “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Volume 1, ed. B. Braude-B. Lewis, pp. 287-313, New York.

YILMAZ, Özgür (2013). “19. Yüzyılda Trabzon’da Fransız Ticareti ve Yatırımları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15: 39-76.

YILMAZ, Özgür (2014). “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, 35:153-195.

YILMAZ, Özgür (2015). “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye’nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)”, *History Studies*, 7(4): 157-174.

Ek 1: Marius Outrey'nin Hazırladığı Trabzon-Erzurum Yolu Haritası

Kaynak: AMAE, APD, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D. Trébizonde, Tome III.